

УКРАЇНСЬКИЙ РАННІЙ НОВИЙ ЧАС В ПЕРСПЕКТИВІ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ

В статті піднята проблема вивчення українського раннього нового часу в сучасних наукових дослідженнях.

Ключові слова: український ранній новий час, історична наука, дослідження, історіографія.

Процеси, якими обумовлювався поступ української історичної науки на зламі ХХ–ХХІ ст. (саме починаючи з цього часу ми можемо вести мову про сучасну (новітню) українську історіографію), навряд чи можна оцінювати однозначно. В цілому, історіографічна ситуація цього часу (принаймні за зовнішніми ознаками) виявилася вельми подібною до тієї, яка спостерігалася на етапі кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. Інтенсивне накопичення конкретно історичних знань так само супроводжувалося методологічною розгубленістю вчених; розширення проблемного поля наукових студіювань супроводжувалося знищенням усталених на попередніх історіографічних відрізках наукових напрямів; започаткування сучасних наукових шкіл своєю зворотною стороною мало посилення аматорських тенденцій; часове збільшення викладання історії в навчальних закладах водночас не гарантувало якості отримуваних молоддю знань. Подібні тенденції змусили науковців все частіше говорити про чергову кризу історичної науки.

Не поділяючи позицій колег в цьому питанні, наголосимо, що, починаючи з середини 80-х рр., під дією цілої низки суб'єктивних і об'єктивних факторів українська історична наука, переживши складний кризовий стан кількадесятилітнього існування в жорстких світоглядних та ідеологічних координатах, якими детермінувалися, всупереч об'єктивності внутрішньої логіки, не лише цілі напрями можливих наукових пошуків, а й наперед визначалися їх можливі результати, нарешті отримала можливість вступити на шлях розвитку в якості повноцінної складової європейського історіографічного процесу, підпорядкованого, насамперед, власним закономірностям.

Безперечно, що такий перехід не міг відбуватися безболісно. Рух вперед ставав неможливим без засвоєння накопиченого за цей час в європейській історичній думці досвіду, без впровадження в український історіографічний простір нових світоглядних парадигм, без випрацювання нових методик, збагачення дослідницького інструментарію. Все це доводилося робити екстенсивними методами. Без сумніву, не всі українські науковці, не всі галузі української історичної науки виявилися однаковою мірою готовими

до подібного масштабного експерименту. Однак майже двадцять років, що збігли від його початку, дозволяють підбити певні підсумки, виявити певні закономірності, з'ясувати співвідношення між національними та загальносвітовими тенденціями, якими визначається не лише сучасний стан української історичної науки, а й накреслюються перспективи в її поступі. Спробуємо зробити подібні узагальнення на прикладі осягнення сучасною національною історичною думкою українського раннього нового часу.

Очевидно, що лавиноподібний прорив, який має місце в останні десятиліття ХХ – на початку ХХІ ст. саме в галузі української новістики, не повинен дивувати історіографів. Адже на цьому етапі суспільство в черговий раз висунуло перед історичною наукою важливий соціальний запит – довести самобутність української нації, її “відмінну історичну долю, право на національну державу...”¹. Його поява, продиктована новими суспільнополітичними реаліями перебудовчої доби та становлення незалежної Української держави, на цей раз виявилася співзвучною з внутрішніми потребами власне української історичної думки. Адже вперше за багато десятиліть радянського режиму українські вчені отримували реальні можливості відновити втрачені історіографічні традиції, вільно працювати над науковими проблемами минулого, переосмислити й відтворити у всій його складності й багатогранності національний історичний процес, в якому саме український ранній новий час, з огляду на доленосні для утвердження української нації події та процеси, що в цю добу відбувалися, виявився найбільш заміфологізованим в наступній історіографічній практиці.

Отже, потреба в деміфологізації національної історії, створенні правдивої картини минулого, вписанні українського історичного процесу в загальноєвропейський і стала тим внутрішнім підґрунтям, на якому, починаючи з середини 80-х років минулого століття, і розвивалися українські медієвістика і новістика.

Інтеграція української історичної науки в історико-історіографічний простір Європи надзвичайно актуалізувала проблему її взаємопов'язаності (як в цілому, так і за окремими галузями) з поступом європейської історіографії на важливих, з еволюційної точки зору, хронологічних періодах. Зокрема, питання щодо необхідності комплексного підходу до відтворення європейського і всесвітньої історичного контексту розвитку української історичної науки у ХІХ–ХХ ст. було порушене 2000 р. В.А.Потульницьким². Акцентуючись на основних аспектах проблеми, вчений в якості важливих показників в числі інших визначив головні історіографічні концепції, етапи та періодизацію історичного процесу³.

На пріоритетному значенні методу періодизації в методології історичного дослідження науковці наголошували неодноразово. Зокрема, це

засвідчують як спеціальні наукові розробки, так і напружені дискусії, які періодично виникають в наукових колах щодо поділу на окремі, схарактеризовані якісними відмінностями від попередніх, періоди як національного, так і загальноосвітнього цивілізаційного поступу⁴. “Будь-яка періодизація, – зазначають, зокрема, сучасні російські дослідники, – являє історичний час у вигляді відрізків, які концептуалізуються як періоди сталого чи відносно незмінного стану суспільства в широкому розумінні, в усякому разі за якимись базовими характеристиками...”⁵. При цьому основним структурним елементом виступає історична категорія епохи “як цілісності культурної системи, соціальної системи і системи особистості”⁶.

Загальноприйнятим в історіографії є поділ історичного поступу людства на 4 визначальних хронологічних періоди – епоха античності – середні віки – новий час – новітня доба, з якими співвідносяться всі періодизації континентальних, національних, регіональних и локальних історій.

У контексті задекларованої нами проблеми зупинимось на тому значенні, яке мав новий час в історії Європи, та стисло окреслимо специфіку на цьому етапі українського історичного процесу, насамперед умовно визначивши його межі.

Відокремлення епохи нового часу від доби середньовіччя відбулося фактично на етапі європейського Гуманізму та Реформації. В уявленні італійських гуманістів своєрідним “вододілом” двох великих історичних періодів (зокрема, доба нового часу в європейській історії тривала майже п’ять століть) стало XV століття. Однак хронологічні межі нової історичної епохи не є ustalеними і до сьогодні. Амплітуда їх коливань, як, до речі, і тлумачення самих термінів “новий час”, “нова історія”, зазнавали на різних історіографічних етапах і в різних історіографічних школах досить суттєвих видозмін. Зокрема, на пострадянському просторі інтерес до цієї проблеми значно активізувався після відмови від марксистської наукової парадигми. Так, під час роботи “круглого столу”, присвяченого проблемам періодизації нової і новітньої історії, який відбувся у Москві у 1995 р. і фактично продовжив розпочату значно раніше дискусію, зазначалося, що підняте питання визріло давно “і стало особливо актуальним..., коли інформаційний підхід втрачає свою монополію і все більшу увагу привертає цивілізаційний підхід”⁷. Однак на цьому етапі російським вченим так і не вдалося дійти консенсусу щодо хронологічного визначення європейського нового часу. І якщо в західній історіографії нижньою межею цієї епохи прийнято вважати рубіж XV–XVI ст. (що, втім, не виключає й наявності альтернативних точок зору), росіянами були запропоновані дещо інші варіанти періодизації, зокрема: 1640–1815 рр.; 1492–1814 рр.; 1566 – до періоду індустріального та постіндустріального суспільств тощо, з відповідними

поділами на етапи⁸, початок кожного з яких пов'язувався з важливими політичними подіями, які справили великий вплив на хід історії”⁹.

Слід зауважити, що, на відміну від російської, в новітній українській історіографії проблема хронологічних меж нового часу фактично не акцентувала на собі уваги науковців. Як, втім, і проблема вичленення в самостійну спеціалізовану галузь вітчизняної історичної науки новістики, предметом дослідження якої повинен стати український історичний процес на етапі нового часу (по суті, ця достатньо поширена в понятійному апараті зарубіжної історичної науки дефініція донині так і не введена до вжитку у вітчизняному історіографічному просторі, а проблематика української нової історії за інерцією продовжує залишатися в предметному полі медієвістики).

Зрозуміло, що будь-яка періодизація в історичній науці є справою умовною, і в основу її на різних етапах розвитку історичної науки закладалися далеко не однакові критерії. Ми цілком погоджуємося з визначенням, що “будь-яка модель або схема епох є не аналогом минулого, а лише способом структурувати знання про минуле. Її вибір визначається як смаками і світоглядом дослідника, так і завданнями його праці”¹⁰. Разом з тим, в результаті своєї еволюції поняття нового часу вже на середину XIX ст. помітно концептуалізувалося і набуло означення продиктованого Європою “часу всього світу, всього людства... незалежно від типу і ступеню розвитку того чи іншого суспільства”¹¹. Визначаючи його характеристичні риси, німецький дослідник Е.Трьюлч на початку XX ст. підкреслював: “Справжній Новий час народився від розриву з абсолютизмом і конфесіоналізмом... Громадянське суспільство, автономія і здатність до організації усвідомленої науки – його ознаки. Таким чином, варто розрізняти Новий час в широкому і вузькому значеннях. У першому значенні він починається з XV ст., з нової військової і бюрократичної держави, з суверенітету по відношенню до церкви та імперії, у другому – з Англійської революції і Просвітництва”¹². Відповідно для означення історичного процесу, який мав місце у цей час, в національних історіографіях вирізняються як синонімічні дефініції “історія нового часу”, “нова історія”, паралельно з якими у вжитку перебуває і термін “модерний період”, “modern period”, який застосовується для характеристики інноваційних якостей у розвитку певного суспільства. Останнім часом все частіше із загального періоду починає виокремлюватися ранній новий час (early modern period). Надалі саме він і перебуватиме в епіцентрі нашої уваги.

Отже, де проходить межа між середньовічною добою і ранньомодерною епохою в історії України? Л.Войтович пропонує означити її (згідно з найбільш поширеним європейським аналогом) зламом XV–XVI ст., умовно вважаючи граничним 1492 р. – рік відкриття Колумбом Америки для

Європи, а для України – рік видачі Віленського привілею, яким удільні князі позбавлялися права зносин з іншими державами та інвеститури, що означало формальне завершення на українських теренах так званої “княжої доби” (щоправда, він тут же додає, що фактично цей процес затягнувся майже до середини наступного, XVI ст.)¹³.

Тим самим, вважає вчений, датування середніх віків у національному історичному процесі цілковито відповідало б найбільш поширеній в європейській медієвістиці схемі¹⁴. Таку пропозицію можна було б цілком прийняти, якби не одне “але”. Воно полягає в наступному: як бути з тими якісними показниками в суспільному розвитку, які для Європи саме й виступають характеристичними ознаками початку нової епохи, – виникненням сучасних національних держав, капіталізацією виробничої сфери і соціальних відносин, приматом науки, фактором революцій, процесами глобалізації тощо. Як відомо, у вітчизняній історії на рубежі XV–XVI ст. ми їх не знаходимо. Вони започатковуються дещо пізніше – з перетворенням козацької спільноти у новий суспільний стан, формуванням елементів його політичної культури, утворенням за Дніпровими порогами національного військово-державного організму – Запорозької Січі, усталенням в козацькому середовищі автономістичних настроїв щодо Речі Посполитої з поступовим перенесенням їх у ментальну сферу українців, започаткуванням якісних зрушень у суспільній свідомості та елементів нового господарювання в економічній сфері, культурно-просвітницькою діяльністю братств тощо.

Цілком логічно припустити, що між українським середньовіччям і раннім новим часом, в силу об’єктивних обставин історичного розвитку українського етносу, існував так званий перехідний період, в надрах якого поступово і визрівали ті інновації, які повною мірою виявили себе вже на новому історичному етапі, заторкнувши всі сфери життєдіяльності соціуму.

Отже, сприймаючи запропоноване датування в широкому сенсі, все ж таки в межах нашої праці ми сконцентруємося переважно на українських реаліях другої половини XVI–XVIII ст., доби цілком цільної в національному ранньомодерні, суспільні трансформації і модифікації протягом якої зумовлювалися як внутрішніми, так і загальноєвропейськими чинниками.

Насамперед підкреслимо, що інтеграція української історичної науки в єдиний історіографічний простір нині не є питанням більш-менш віддаленої перспективи, а виступає реалією сьогодення. Звідси – завдання, які стоять перед вітчизняними істориками, полягають не лише у подоланні негативних наслідків більш ніж півстолітнього розриву в національній історіографічній традиції (зазначимо: за останнє десятиліття ситуація з цим фактично вирівнялася, і не помічати позитивних змін здатен лише той, хто цього не хоче), а й у тому, щоб представити кілька тисячоліть української історії

невід'ємною складовою спільної історії європейського континенту, на порозі створення якої сьогодні стоїть європейська наукова співдружність¹⁵.

Що це означає на практиці? По-перше, йдеться про необхідність детального прописання власного історичного минулого (більшістю європейських національних історіографій цей шлях вже благополучно подоланий, як, до речі, й шлях тотального опрацювання наявної джерельної бази) в усій його багатогранності й причинно-наслідковій взаємопов'язаності процесів політичних, культурно-духовних, господарських, соціальних, з усіма їх локальними особливостями та закономірностями загальноєвропейського характеру. По-друге, сучасному українському досліднику при препаруванні власного конкретно-історичного матеріалу слід виходити не лише із здобутків і традицій вітчизняної наукової практики, а й взяти на озброєння весь теоретичний та методологічний арсенал і дослідницький інструментарій, напрацьований за останній час міжнародним науковим інтелектом. Отже, йдеться про назрілу очевидність “кардинальних змін у самому стилі мислення історика, засобах систематизації та інтерпретації історіографічного матеріалу, в системі категорій і понять, якими оперує історична наука”¹⁶.

Безумовно, відчуваючи на собі певною мірою вплив тенденцій, якими характеризувався на початку 90-х років історіографічна ситуація на пострадянському просторі, а також в країнах так званого соціалістичного табору центрально-східного регіону Європи, українська новістика, тим не менше, скоріше тяжіє до випрацьованої дещо раніше німецької моделі розвитку. Це виявляється не лише у необхідності подолання штучного розриву з високорозвиненою на кінець XIX ст. національною традицією історіописання, а й в потребі повної деміфологізації національного історичного процесу, що мало місце в умовах тоталітарних режимів, “повернення до універсально-історичного європейського історичного бачення”¹⁷. Спільним для обох історіографічних моделей є також посиленна увага до традицій національної державотворчості, а отже виведення на пріоритетні позиції політичної історії, а також проблем історичної ідентичності.

Разом з тим, за формами своєї організації вона є найбільш наближеною до італійської, виведеної за університетські межі (інститути середніх віків та нової і новітньої історії) структуризації наукових інституцій.

Важливою реалією сьогодні, з якою не можна не рахуватися, є наявність до певної міри руйнівного впливу на історіографічну сферу такого фактору, як присутність в ній так званої постмодерністської течії¹⁸, з її викликом традиційній історичній школі, з надмірною гіперболізацією в новітній українській історичній науці кризових тенденцій, підкресленням її меншовартісності, провінційності, підміни національної парадигми науковим космополітизмом, намаганням увести дослідників з площини по-

будованих на емпіричному досвіді теоретичних схем і концепцій та практичних реконструкцій в царину розумової абстракції (ситуація, якої, на відміну від літературно-мистецької сфери, українській історичній думці щасливо вдалося уникнути на початку ХХ ст.), підміною конструктивної наукової критики та толерантного наукового дискурсу войовничим утвердженням власної непогрішності, тощо.

Як не дивно (а, можливо, саме через те, що ця проблематика нині найбільш інтенсивно розробляється), увага постмодерністів переважно концентрується на критиці досягнень традиційної історіографії саме у царині дослідження національного історичного процесу ранньомодерної доби. Насамперед це стосується таких фундаментальних проблем, як українське державотворення раннього нового часу, існування та сутнісна характеристика Української козацької держави, Українська національна революція ХVІІ ст., національно-визвольні змагання українців кінця ХVІ–ХVІІІ ст. та роль у цих процесах козацтва тощо. Сумніву піддаються як достовірність джерельної бази, так і сама можливість історика досягнути суті досліджуваних явищ.

Сьогодні новістична проблематика в Україні розробляється досить незначною кількістю фахівців, згуртованих навколо своєрідного координаційного осередку – відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України. Саме він і став базовим для виникнення в кінці 80-х – на початку 90-х рр. минулого століття сучасної медієвістичної і новістичної школи. На сьогоднішній день ця школа впевнено завойовує визнання наукового загалу. Її представниками вже сьогодні здійснено справжній прорив у дослідженні багатьох важливих аспектів української ранньо-нової історії, накопичено помітний досвід щодо створення узагальнюючих наукових праць. Думається, настав час застосувати цей досвід на новому дослідницькому рівні. Так, вочевидь, новітній українській новістичній школі (як, втім, і фахівцям з інших періодів) варто було б відшукати можливості приєднатися до зініційованого Берлінським університетом масштабного міжнародного науково-дослідного проекту “Європейська історія”, який без присутності в ньому української складової виглядатиме далеко не завершеним. Можна було б назвати й інші варіанти плідного співробітництва української і європейських новістичних галузей.

Багатоаспектність й багатоситуативність українського історичного процесу неодмінно породжує й багатоваріативність його інтерпретаційного прочитання. Сьогодні ніхто не вправі нав’язувати історичній науці якусь одну методологію, один кут бачення. Історик сьогодні може і повинен застосовувати найрізноманітніші методи і принципи історичного дослідження, незалежно від того, пропонуються вони позитивістською історіо-

графічною традицією, виходять із табору прибічників постмодернізму, становлять підвалини політичної антропології, гендерної чи інтелектуальної історії або випрацьовані в сфері новітньої соціальної історії. Сьогодні історик повинен оволодіти майстерністю використання цивілізаційних і культурно-історичних підходів, вільного варіювання методикою широкого спектру дисциплін соціогуманітарної сфери, працювати як на рівні теоретичних узагальнень, відтворюючи історичний процес в комплексі взаємопов'язаних складових, так і заглиблюватися у розробку мікросюжетів, світ нетипового, унікального. Лише за умови такої багатоваріативності дослідницьких пошуків відкриваються реальні можливості реконструкції минулого у всій його багатогранності та багатомірності.

Безперечно, будь-яке історичне дослідження не може бути стовідсотково об'єктивним, як би щиросердно вчений до цього не прагнув. Більшою або меншою мірою, але на ньому неодмінно позначається світогляд, професіоналізм, інтелект, ціннісні орієнтації, громадянська позиція дослідника, сучасні йому суспільні запити. У зв'язку з цим хотілося б нагадати сентенцію, сформульовану кілька десятиліть тому британським істориком і філософом Р.Дж.Коллінгвудом: "Історик має право і зобов'язаний, користуючись методами, які притаманні його науці, скласти власне судження про те, яким є правильне рішення будь-якої проблеми, яка постає перед ним у процесі його праці"¹⁹. Дійсно – історіописання є творчість індивіда. Сукупність же індивідуальних бачень дозволяє наблизитися до реалістичної реконструкції минулого.

Сьогодні європейський історіографічний простір доценту заповнений найрізноманітнішими науковими доктринами і концепціями, плюралістичними думками і поглядами, які то мирно уживаються, то починають конкурувати між собою. Час доводить життєздатність одних і позбувається інших. Сьогодні напрацьовані унікальні методики як в традиційних наукових напрямках (як-то політична, соціальна, економічна історія), так і в дослідженнях ментальної та інтелектуальної сфер, історії повсякдення, історії довілля, усної історії, локальних, регіональних, тендерних студій. У кожній із них створені справжні шедеври (переважно на матеріалі європейського раннього нового часу), які дають невичерпний матеріал для запозичень та наслідувань. Сьогодні накопичений значний досвід в дослідженні процесів націо- і державотворення за доби раннього нового часу, європейських ранньомодерних революцій, економічних і соціальних змін в європейських ранньонових суспільствах, випрацьовано нові підходи до подієвої історії, новий європейський наратив. Творчо засвоювати цей досвід і адаптувати до умов національної історичної традиції, вдосконалювати його й віднаходити нові варіативні можливості в дослідженні українського

раннього нового часу, працювати як в ракурсі історичної практики, так і на рівні теоретичного синтезу – єдино плідний шлях для сучасної української новітньої історії. Тільки таким шляхом можливе створення найбільш наближеної до реалій наукової моделі національної історії, її дійсно повноцінне вписання в цивілізаційний поступ людства.

Примітки:

1. *Масненко В.В.* Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2002. – №5. – С.54-55.
2. *Потульницький В.А.* Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть // УІЖ. – 2000. – №1, 2, 3, 4.
3. Там же. – №1. – С.3.
4. Див., наприклад: *Ранке Л.* Об эпохах новой истории. Лекции, читанные баварскому королю Максимилиану II / Пер. с нем. – М., 1898; *Козенко В.Д., Садовая Г.М.* О периодизации новой и новейшей истории в свете современных трактовок // Новая и новейшая история (далі – НиНИ). – 1993. – №4. – С.87-96; “Круглый стол”. Проблемы периодизации новой и новейшей истории // Там же. – 1995. – №1. – С.77-84.
5. *Савельева И.М., Полетаев А.В.* Знание о прошлом: Теория и история: В 2 т. – СПб., 2003. – С.556.
6. Там же.
7. “Круглый стол”. Проблемы периодизации новой и новейшей истории // НиНИ. – 1995. – №1. – С.77.
8. *Козенко В.Д., Садовая Г.М.* О периодизации новой и новейшей истории в свете современных трактовок // НиНИ. – 1993. – №4. – С.91; “Круглый стол”. Проблемы периодизации новой и новейшей истории // Там же. – 1995. – №1. – С.78-82.
9. “Круглый стол”. Проблемы периодизации новой и новейшей истории... – С.79.
10. *Савельева И.М., Полетаев А.В.* Знание о прошлом... – С.589.
11. Там же. – С.577.
12. *Трельч Э.* Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Пер. с нем. – М., 1994. – С.648.
13. *Войтович Л.* Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // УІЖ. – 2003. – №4. – С.138.
14. Там же.
15. Докладно про це див.: *Коска J.* Das östliche Mitteleuropa als Herausforderung für eine vergleichende Geschichte Europas // Zeitschrift für Ostmitteleuropa Forschung. – 2000. – Bd.49. – №2; *Le Goff I.* Europa bauen // Schulze H. Stadt und Nation in der europäischen Geschichte. – München, 1999; *Исламов Т.М.* Европейские историки о европейской истории // НиНИ. – 2003. – №5; та ін.
16. *Верменич Я.* Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального

аналізу. – К., 2001. – С.177.

17. *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія. – Львів, 2007. – С.126.

18. Див.: *Анкерсмит Ф.* Историография и постмодернизм // Современные методы преподавания новой и новейшей истории. II семинар “Методология и средства современного исторического исследования”. – М., 1996; *Ankersmith F.* The Origins of Postmodernist Historiographi // Historiographi between Modernism and Postmodernist (Contributions to the Methodology of Historical Research). – Amsterdam, Atlanta, 1994; “Постмодернистский вызов” и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // *Решина Л.П.* Новая историческая наука и социальная история. – М., 1998.

19. *Коллингвуд Р.* Идея истории. Автобиография. – М., 1986. – С.244.

Резюме

В статтє поднят вопрос изучения украинского раннего нового времени в современных научных исследованиях.

Ключевые слова: украинское раннее новое время, историческая наука, исследования, историография.

Одержано 25 вересня 2007 р.

УДК 94(477)-058.244(093.2)

І.В.Рубак

ПРОБЛЕМА КІЛЬКОСТІ ДЕПОРТОВАНИХ РОЗКУРКУЛЕНИХ СЕЛЯН УКРАЇНИ ТА ЇЇ РОЗВ’ЯЗАННЯ У НАЙНОВІШИХ РОСІЙСЬКИХ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ

В статті, вперше в історіографії, на основі найновіших російських документальних збірок зроблено спробу встановити кількість депортованих українських селян під час здійснення політики розкуркулення, а також з’ясувати регіони розселення “куркульського” вислання.

Ключові слова: депортація, розкуркулення, колективізація, “куркуль”.

Дані про чисельність розкуркулених і депортованих українських селянських родин в історіографії є досить суперечливими та наближеними¹. Це пояснюється тим, що ця проблема відносно недавно стала предметом особливої уваги істориків та архівістів². До того ж, немає чіткої дефініції між кількістю розкуркулених, депортованих селян і ліквідованих господарств